

RECENSIES

Het is onwaarschijnlijk dat Cuypers het principieel oneens is geweest met de drie stellingen aan het einde van een voordracht, die Tepe in juli 1871 voor het genoemde gilde hield (53). Hierin werd gepleit voor een grotere gevoeligheid en openheid ten opzichte van de historische architectuur uit het eigen nationale verleden. Monografische studies van individuele gebouwen, zoals recentelijk in Groningen verricht, wijzen juist op Cuypers vaak bewust inspelen op de lokale gegevens en tradities van stad, dorp of provincie. Als theoreticus was Cuypers heel wat minder doctrinair dan de geleerde kunstkenner van het Utrechtse gilde en als architect in ieder geval creatiever dan Alfred Tepe, die eigenlijk zelden in zijn werk het niveau van Cuypers' beste leerlingen haalt.

Rosenbergs boek is onevenwichtig doordat de grote hoeveelheden nieuwe gegevens in de registers niet zijn gebruikt als basis voor een fris ontwerp van de geschiedenis van de kerkelijke bouwkunst in de vorige eeuw. Aangezien het boek door zijn structuur en opzet toch iets heeft van een reisboek dat door een groter publiek gehanteerd kan worden, valt dit des te meer te betreuren.

Ed. Taverne

Lutgard Wagner-Heidendal, *Het Filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden 1821-1829*. Een bijdrage tot de studie van de publieke opinie in het begin van de negentiende eeuw (Verhandelingen Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België XXXIV nr. 71; Brussel: Paleis der Academiën, 1972, 432 blz.).

In een lijvige dissertatie heeft mevrouw Wagner-Heidendal bijzonder veel wetenswaardigheden bijeengebracht over weerklank en reacties in de Nederlanden met betrekking tot de Philhellenistische beweging in de jaren twintig van de vorige eeuw. De opstand van de Grieken tegen hun Turkse overheersers veroorzaakte in een groot deel van Europa een golf van medeleven met het geknotte Griekse volk. Overgeleverde klassicistische gevoelens en een ontwakend romanticisme, van huis uit elkander minder goed verdragend, gingen hand aan hand, waar het geestdrift voor de Grieken betrof. De liberalen verheerlijkten het Griekse vrijheidsstreven, vele conservatieven waren bewogen met het lot van door Islamieten onderdrukte christen-geloofsgenoten. De Philhellenistische vonk sloeg over van Engeland naar Frankrijk, van Zwitserland naar Duitsland, Scandinavië, de Nederlanden en Amerika. Ze werd overal ervaren als een appèl aan medemenselijkheid. In kranteartikelen, boeken en brochures werd het hart gelucht. Comité's werden opgericht om de benarde Grieken te hulp te komen met ideële en materiële hulp. Het was vooral de gegoede burgerij, de middenklasse, die zich door oproepen liet overhalen tot actie. In sommige landen zoals Beieren en Pruisen, gaf het hof het voorbeeld. In andere staten werd van officiële zijde het streven zoveel mogelijk tegengewerkt, omdat het een gevaar zou inhouden voor de gevestigde orde, ook binnenslands. Vooral Oostenrijk (Metternich) was tegenstander van steunverlening aan de Griekse opstandelingen. De politiek van eensgezindheid der grote mogendheden, belichaamd in de Heilige Alliantie, liep stuk op de Griekse klippen, toen Rusland, Engeland en Frankrijk, ieder weer op zijn eigen wijze, tot interventie overgingen. Die interventie (Navarino!), waardoor het Griekse probleem eindelijk werd opgelost, betekende tegelijk het einde van het Philhellenisme.

De grote belangstelling voor de Griekse Vrijheidsoorlog was in vele gevallen een getoereerde uitlaatklep voor gevoelens van nationalisme en liberalisme. Mevrouw Wagner toont dat in haar werk duidelijk aan voor zover het de zuidelijke Nederlanden betreft. Er hadden daar zelfs in Philhelleens kader manifestaties plaats, waarvan we naderhand, in

1830, een herhaling zien, maar dan niet meer gericht tegen de Turkse dwingelandij maar tegen die van koning Willem I (La muette de Portici). De vooraanstaande Griekenvrienden in het zuiden ontpopten zich in juli 1830 als fervente tegenstanders van het wettig gezag in eigen land.

Binnen de Philhelleense beweging in Nederland is een groot onderscheid waarneembaar tussen de argumentering door de vooruitstrevende liberalen in het zuiden en de gematigde liberalen in het noorden. In het noorden lieten zich vele protestantse en katholieke conservatieven voor het Philhellenisme winnen met het argument dat de opstand eigenlijk een soort kruistocht tegen de Halve Maan was. De katholieke geestelijkheid in het zuiden deed niet mee, omdat er tussen haar en de liberalen tengevolge van de schoolstrijd een sterk antagonisme was ontstaan. De zuidelijke liberalen bekenden daardoor in hun Philhellenisme veel meer revolutionaire kleur dan hun noordelijke gelijkgezinden.

Het is een grote verdienste van mevrouw Wagner dat zij in haar boek zo helder de verschillen in de geaardheid van het Philhellenisme in noordelijke en zuidelijke Nederlanden beklemtoond heeft.

Zij heeft fenomenaal veel spuurwerk verricht, niet alleen in de litteratuur, maar ook in de pers en in de archieven. Wie wel eens met personderzoek te maken heeft gehad, weet hoeveel tijd het kost hele leggers van begin tot eind door te moeten werken. In de bibliografie, die niet minder dan 32 bladzijden beslaat, trof ik 25 dag- en weekbladen (6 in de Nederlandse en 19 in de Franse taal) en ook nog eens 25 tijdschriften en almanakken (10 in de Nederlandse, 14 in de Franse en 1 in de Duitse taal) aan. Vergeefs werk was het allerm minst, want de kranten blijken een kostelijke bron te zijn om de publieke opinie te peilen. Een rechtvaardiging voor het buitenmatig raadplegen van Franstalige persorganen door de schrijfster, is het feit dat toentertijd bijna alle toonaangevende kranten in het zuiden (ook in Vlaanderen) in de Franse taal verschenen en dat de persstrijd juist in het zuiden het felst woedde. Het ligt overigens voor de hand dat de schrijfster, die zelf Belgische is, met name veel aandacht besteed heeft aan de ontwikkelingen in het zuiden. Toch heeft zij het noorden allerm minst verwaarloosd in haar diepgaand onderzoek. De *Arnhemse Courant*, het liberale persorgaan bij uitstek in het noorden, heeft zij haast gespeld. De beweegredenen van enige tegenover het Philhellenisme negatief ingestelde prominente protestanten, als Bilderdijk, Groen van Prinsterer, Willem de Clercq en Da Costa, heeft zij uitstekend onderkend.

De honderden vermelde tijdsgeschriften - in proza en in poëzie - zijn even zovele bewijzen van de belangstelling die, ook in de Nederlanden, voor de Griekse vrijheidsstrijd bestond. Mevrouw Wagner heeft ze minutieus nageplozen. Naast de bibliografie is het notenapparaat van haar boek van grote waarde. Biografische bijzonderheden zonder tal zijn achterhaald en erin verwerkt. Veel achtergrondkennis, met name ook over de kranten, is erin te vinden. Een belangrijke verdienste van het boek is dan ook mijns inziens dat het de Philhelleense beweging plaatst in het bredere verband van de denkwereld van de tijd.

Over het Nederlandse Philhellenisme was tot nu toe weinig gepubliceerd. Het was ten onrechte een vergeten zaak. Vrijwel niemand wist meer dat het gedurende een decennium de geesten zozeer bezig gehouden heeft, dat het hartelijk medeleven merkbaar was tot op de straat toe. De publieke opinie werd wakker geschud in de stad en op het platteland. Overal kwam het tot hulpacties. Mevrouw Wagner beschrijft evengoed wat ze ontdekte aan kleine activiteitjes in Hoorn, Zwartewaal of Flénu als de belangrijke rol, die de lokale comité's te Amsterdam (een der oudste comité's van Europa) en te Luik gespeeld hebben, en de grote successen in de provincies Groningen, Friesland en Henegouwen. Van vele

plaatsen in de Nederlanden en in Luxemburg harkte ze niet alleen de financiële resultaten bijeen, maar weet ze ook precies te vermelden welke particuliere personen zich ingezet hadden en wat ieders reden geweest was. Dank zij haar combinatievermogen is ze in staat geweest een gedetailleerd totaaloverzicht van de hulpverlening in de Nederlanden samen te stellen, zoals er van nog geen ander land bestaat.

Wat zij, in weerwil van het ontbreken van zo goed als alle comité-archieven, aan gegevens geproduceerd heeft, is een gelukwens waard. Met uiterste precisie is alles verwerkt. Een staaltje van nauwgezetheid is te vinden op bladzijde 253 noot 2, waar als foutief opgemerkt wordt dat in een rekening een bedrag voorkomt van *f.* 13.346,20 in plaats van *f.* 13.346,19 (een verschil van 1 cent!). Naast de opgave der opgebrachte geldbedragen vinden we in het boek de doeleinden, waaraan die gelden besteed werden en de wederwaardigheden van alle naar het strijdtoneel getogen Nederlandse vrijwilligers. Maar ook vele andere soms met moeite opgespoorde facetten van het Philhellenisme, zoals de invloed die ervan uitging op de schilder- en beeldhouwkunst en op de muziek, en omgekeerd de bevruchtende werking van de schone kunsten op het Philhellenisme, komen tot hun recht.

Mevrouw Wagner heeft enorm veel buitenlandse literatuur onder ogen gehad. Dat in België vele impulsen kwamen uit het deels taalverwante Frankrijk, is haar zeker niet ontgaan. In het Nederlandstalig gebied vonden vertalingen uit het Frans en uit het Duits een wijde verspreiding. Merkwaardig is het dat, andersom, praktisch geen enkel Nederlands litterair product vertaald is in een andere taal. Uit de lengte van de literatuurlijst (ca. 825 opgaven!) valt te concluderen naar welk een (overigens onbereikbare) volledigheid de schrijfster gestreefd heeft.

Haar uitgebreid archiefonderzoek betrof tientallen fondsen, departementsarchieven, persoonlijke verzamelingen enz. in de rijksarchieven te Brussel, 's-Gravenhage, Parijs en München, het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage en de stadsarchieven van Brussel en Rotterdam, alsmede de archief- en handschriftenverzamelingen van enige bibliotheken. Onder de geraadpleegde stukken waren ook politie-archivalia en (geheime) gezantschapsarchieven.

Natuurlijk zijn er ook enige onvolkomenheden te signaleren. Zo is aan het beleid van de Koning en van de Nederlandse regering ten opzichte van het Philhellenisme wat minder aandacht geschonken dan aan de gevoelens van het Nederlandse volk. De anglophiele koning Willem I zou niet met de Grieken gesympathiseerd hebben, de prins van Oranje en diens Russische echtgenote, prinses Anna Pawlowna, waren daarentegen russophiel en zeer anti-turks. In de nadagen van de Griekse opstand werd prins Frederik als een der serieuze kandidaten naar de Griekse troon naar voren geschoven. Het komt mij evenwel voor dat het hoe en het waarom van de officiële Nederlandse politiek in het boek allerm minst uitputtend behandeld is, maar ik neem aan dat de schrijfster ook niet de bedoeling gehad heeft dat te doen.

Aan de helderheid van de weergave van wat zich met betrekking tot Griekenland in de grote politiek in deze jaren heeft afgespeeld, ontbreekt eveneens het een en ander. Er zijn nogal wat hiaten, zodat de onderzoeker er niet goed uitkomt en gedwongen is zijn noodzakelijke voorkennis hieromtrent uit andere bronnen te putten. De schrijfster zal daar trouwens wel op gespeculeerd hebben.

Het moet mij van het hart dat de zinsconstructie en de woordkeuze van het boek in het algemeen wat gewrongen is en dat het daardoor soms enige moeite kost de juiste bedoeling te vatten. Vanzelfsprekend is dit euvel het meest voelbaar in de hoofdstukken over de internationale politiek, waar haar aangeboren zucht naar perfectionisme de schrijfster in de steek gelaten heeft.

Tenslotte: er is een 'Zusammenfassung' in het Duits toegevoegd. Uiteraard bijzonder nuttig, maar waarom ook geen samenvattingen in het Engels en vooral in het Frans? In het boek zijn zo vele Philhelleense relaties tussen de zuidelijke Nederlanden en Frankrijk beschreven dat openlegging voor toekomstige Franse en Frans sprekende Belgische onderzoekers welkom geweest zou zijn. Het risico van het verschijnen van een belangrijke wetenschappelijke publicatie van meer dan Nederlands belang alleen in de Nederlandse taal, is altijd dat ze niet opgemerkt wordt door buitenlanders. En deze studie van mevrouw Wagner reken ik gaarne tot die publicaties van boven-nationaal belang, die bepaald door meerdere onderzoekers geraadpleegd zou worden, indien hun een Engelse of Franse samenvatting ter beschikking zou staan.

R. A. D. Renting

K. A. Zeefuik, *Hernhutter zending en Haagsche maatschappij 1828-1867. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van zending en emancipatie in Suriname* (Utrecht: Elinkwijk, 1973, 192blz., f.30.-).

In 1828 werd te Den Haag op aandrang vanuit Suriname een 'Maatschappij ter bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de slaven en verdere heidensche bevolking in de kolonie Suriname' opgericht, die kortweg als de 'Haagsche maatschappij' bekend zou worden. Zij ging gelden in Nederland verzamelen en die ter beschikking stellen van de Moravische Broeders, alias de Hernhutter zending, alias de Broedergemeente, omdat deze naar het oordeel van Surinaamse en Nederlandse notabelen het beste instrument was tot ontwikkeling van de sla venbevolking. Haar archief raakte na haar opheffing (of overgang in stilte naar het Hernhutter zendingswerk? Uit dit boek blijkt de toedracht niet) aan het zwerven, is met steun van het Prins Bernhardfonds teruggewonnen uit de Verenigde Staten en berust thans op het Utrechtse rijksarchief.

De schrijver ziet in deze maatschappij een organisatie die de emancipatie van de neger-slaven heeft bevorderd. Hij ontsluit een interessante bron en is als afstammeling van de geëmancipeerden emotioneel sterk bij de Surinaamse gebeurtenissen betrokken. Bovendien beheerst hij de landstaal en heeft hij zo de Nederlandse gegevens vanuit Suriname kunnen aanvullen en toelichten. Dat geeft aan deze studie een eigen kleur en waarde. Maar in deze Utrechtse dissertatie (promotor was J. M. van der Linde) maakt de auteur zeer duidelijk, dat veel plantagebezitters die Hernhutter zending inzonderheid waardeerden omdat zij, anders dan bijvoorbeeld de methodisten, een rustige mentaliteit bij de slaven aankweekte. Het centrum van die zending lag echter in Duitsland en stond dus niet onder het Nederlands gezag: dat waarborgde toch een zekere onafhankelijkheid. Na de emancipatie in 1863 verloor de maatschappij haar eigenlijke taak. Haar archief houdt in 1867 op.

Het boek is summier aangaande Nederlandse ontwikkelingen in genoemde periode. Hier blijft ruimte voor nader onderzoek. Een maatschappij, die in haar eerste jaren J. D. Jansen, de departementale reglementsontwerper van allerlei protestantse kerken, tot bestuurslid had, en die later door Groen van Prinsterer werd gesteund, heeft immers geestelijk geen kleine ommezwaai gemaakt. De lezer zou willen weten hoe dat Haagse bestuur in de loop der jaren was samengesteld en wie zijn plaatselijke contactpersonen werden. In die latere tijd zag de hervormde kerk in Suriname het optreden van de broedergemeente niet meer met zoveel welgevallen als in 1828 en stuurde zij klachten naar de hervormde synode in Den Haag. Deze synode beschuldigde de broedergemeente daarop van illegitiem proslitisme, maar het bestuur van de Haagse maatschappij bestond toen kennelijk uit Réveil-